

Széchenyi egy új könyv tükrében

Mindenekelőtt azzal kell kezdenem, hogy erőmet meghaladó feladatra vállalkoztam, amikor eleget tettem a fölkerésnek, hogy bevezetőt tartsak a Széchenyi-évben a „legnagyobb magyar” nyelvmegőrző és irodalmi tevékenységéről, s vitaindítóul szóljak néhány szót Széchenyi István eszméinek továbbviteléről. Írófélnék vallom magam, aki az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán kapott némi útravalót irodalomból és stilsztikába bújtatott nyelvtörténetből. De hogy e feladatot elvállaltam? Éppen ez az évfordulás esemény adta kezembe (ismét) Széchenyi *Naplóját*, pontosabban szerkesztettem egy könyvet, még hozzá *Széchenyi Szerbiában – 1830* (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2010) címmel. Az előzményekről e bevezetőben egyelőre csak annyit, hogy néhány évvel ezelőtt Božidar Kovaček, az újvidéki Szerb Matica akkori elnöke, egyébként az egyetemen egykoron szerb (akkor még így hívtuk: szerbhorvát) irodalomtanárom a kezembe adott megőrzésre és esetleges közlésre egy vaskos, nyomdakész kéziratot, amelynek címe ez volt: *Magyar utazók a Szerb Fejedelemségben*, alcíme: naplók, dokumentumok. Összeállította, bevezette és a jegyzetek ugyancsak ő és Vujicsics D. Sztoján írta. (Ez a közbevetett D. ősi szerb szokás szerint az apa nevének, esetünkben Dusán bácsiénaak a kezdőbetűjét jelezte, aki, tudjuk, Illyés Gyula bonyhádi osztálytársa, majd a pest-budai ortodox egyház nagy tudású és bölcs vikáriusa.)

Nos, e kézirat nyomdakész állapotban volt. Kőszeg Ferenc lektori jelentésével, a kötet fülszövegével, nyomdai bejegyzéseivel s benne szómagyarázatokkal, képaláírásokkal, a földrajzi nevek mutatójával, ciceróban meghatározva a betűtípusok és -nagyságok, a belívek méretei... Utolsó pillanatban viszont az imprimatúrára rákerült egy pecsét a „Nem engedélyezem” fölirattal, s ugyancsak rajta egy aláírás. Számomra nem lényeges, kié. Nem tudhatjuk, az akkori minisztérium felelős tisztségviselője miért

gondolta meg magát, s tette lehetetlenné az Európa Könyvkiadó nemes szándékát, hiszen a kötetben első helyen éppen gróf Széchenyi István 1830-as Pestről induló Szerbiát érintő naplója volt hajóútjáról. Arról az útról, amelyen grófunk a Duna szabályozása ügyében eljutott Konstantinápolyba, s onnan visszafelé jövet, immáron lóháton járta Bulgáriát és töltött napokat Szerbiában Miloš Obrenović fejedelem udvarában, ahol tanácskozásának fő témája a Duna vaskapui szakaszának a szabályozása volt, hogy a gőzhajók Bécsből kijuthassanak a Fekete-tengerre. (Ugyancsak zárójelben jegyzem meg, hogy Széchenyi naplóját a készülő kötetben az őt útítársként követő Waldstein János naplója, majd ifjabb Bene Ferenc jegyzete, a továbbiakban pedig Egeressy Gábor, Ujházi György, Hunyadi László, az ismert történész, Kállay Béni naplói és tanulmánya követte volna, s a legvégén Kőváry Árpád Szerbia című útleírása.

De térjünk vissza Széchenyihez. Ennek az utazásnak a naplója az 1978-as vaskos kiadásban is némileg rövidítve és hézagosan jelent meg, Vujicsics Sztojának pedig a teljességre törekedve szerkesztették be. Mi sem természetesebb, hogy – miután már az egykori szerkesztők is eltávoztak az élők sorából – kellő gonddal fogtam hozzá a most megjelent kötet szerkesztéséhez. Segítségemre volt a most kilencvenedik évébe lépett akadémikus, egykori egyetemi tanárom, a XIX. századi irodalmat tanító Szeli István (az említett kötetünkben is közölt) tanulmánya. Szeli számunkra a hatvanas évek végén elragadtatással beszélt többek között Széchenyi – ma úgy is mondhatnánk – nyelvfilozófiai téziseiről is.

Emlékezetem szerint két művét emlegette előszeretettel, a *Naplót* és a – ne csodálkozzunk – a *Lovakrul* írt dolgozatát. A „legnagyobb magyar” nyelvre vonatkozó felfogását a köztudat többnyire olyanféle szállóigék formájában tartja számon – tanította –, mint a neki tulajdonított „nyelvében él a nemzet”, a magyar nyelvhez való személyes viszonyát pedig arra a jelképi értelmű föllépésre redukálják, hogy a magyar státusférfiak közül ő szólalt meg először anyanyelvén a pozsonyi diétán, meg hogy egyévi jövedelmének felajánlásával megalapította a magyar nyelv művelésére hivatott Tudós Társaságot, az Akadémiát. Persze ezek nyilvánvaló tények, de, hogy közelebről is megismerjük felfogását a nyelvről, el kell fogadnunk Z. Szabó László véleményét, miszerint Széchenyi nyelvkoncepciójának jelzesszerű elemei már a *Napló*ban is jelen vannak.

S sorolta, mi volt a véleménye Czuczornak és Fogarasinak, hogy Szegfű Gyula már 1935-ben a következőkre figyelmeztet: „nemzeti életünk még ma is sajátos hajlammal bír arra, hogy a gondolatokat elretorizálja, az eszmékből és gyakorlati útmutatásokból jelszavakat alakítson”. Idézte a történész Hanák Tibort is, aki a *Naplót* alkalmasnak találta a szellemi

portré, az egyéni világgép, a megélt világnézet rekonstrukciójához is, majd Halász Gábort, aki szerint ezek a szövegek a „lázmérő hűségével” mutatják gondolatait és hangulatait. Nyelvében tehát benne a „lélek mindennapos színvallása”, s így a szépirodalmi ihletettség is.

A tömérdek Széchenyi-tanulmány leginkább a politikus, a közgazdász, a történész szemével látatja a nemzet nagyját (gondoljunk csak az utóbbi évtizedekben megjelent Kosáry Domokos vagy Spira György kitűnő tanulmánykötetére), de néhány tanulmány foglalkozik a „nyelvész” Széchenyi konkrét hozzájárulásával a „honi szavak”, azaz szókincsünk gazdagításához is, behatóan elemezték szóalkotásait, stilisztika újításait, de jogi-közigazgatási-gazdasági terminusokat népszerűsítő tevékenységét is. Tőle származnak a lótenyésztéssel, illetve a lovassporttal összefüggő szavaink, mint például az „idomár”, a „pályafutás”, a „futtatás”. De ő vezette be az „Ön” névmást (amelyet úgy használt, mint a német a „Sie”-t).

A *Világban* a „szép társasági szózat” kiművelésére szólít föl, s ugyancsak itt találkozunk pl. az általa alkotott „gyár”-ral és a „kézlet” szóval is. Mint írta: „...azon sarkalatot fogom vizsgálat alá venni, melly... a földművelés, művészetek, kézletek – manufaktúrák, gyárok – fabrikák – s kereskedés alapja”. Ismét csak Szeli István figyelmeztetett: „Hasonlatosan tetszetős eszmeifűzért lehetne fonnunk a magyar nyelv hivatalos használatának az ügye mellett teljes meggyőződésével kiálló Széchenyi gondolataiból, s ez éppoly hitelesen vallana nemzeti kultúránk nagy alakjának lelkes buzgólkodásáról s nyelvfejlesztő igyekezetéről.”

Már e néhány példából is látható, vagyis kirajzolódik nyelvszemléletnek néhány vonása, mindenekelőtt, hogy a nyelvben a nemzeti közösség életének feltételét sejtí, amely nélkül a nemzeti közösség „képtelen nemlény”. A nyelvtörténészek abban is egyetértenek, hogy Széchenyi a nyelvnek egy olyan funkcióját feltételezte, amit az elődök közül csak Herder látónoki szemé, s amit a modern időkben a társadalom- és a nyelvlelektan legjobbjai fejlesztettek önálló tudományos diszciplínává.

Széchenyi tehát a „lingua patria” mellett foglal állást a „lingua togata” helyett, ami kitetszik abból a vitából is, amelyet 1832-ben Cziráky Antal tárnokmesterrel folytat. Cziráky ugyanis úgy vélte, vége a magyar alkotmánynak, ha a törvények szövege magyar lesz, mire Széchenyi 1842-es Akadémiai Beszédében közvetve válaszol: „Lelkemben reménysugár cikázik át... Virulhat-é azonban a nyelv, anélkül, hogy a nép is ne viruljon? A nyelv a népet magával ragadja.” Gyulai Pál mondja erről a szövegről: „E beszéd, mely Széchenyi beszédei közül talán az egyetlen kidolgozott és nem rögtönzött, a nyelv és irodalom művelésének a nemzeti életre való hatását tárgyazza ugyan, de leginkább a magyar nyelv terjesztésére nézve kifejezetten túlbuzgalmat és eszélytelen eljárást veszi bírálat alá.”

Ezzel a sokat emlegetett Akadémiai Beszéddel Széchenyi sem Deák Ferenc, sem Kossuth Lajos rokonszenvét nem nyerte el. Sőt baráti köre, Wesselényi és Batthyány Lajos is elhidegült tőle. „Deák keresztülnéz rajtam” – írja később. Mitől tart Széchenyi? Attól, hogy a magyar nyelv beolvad a nagy német és szláv tengerbe, „ezért hát terjeszteni kell a nyelvet s nemzetiséget mindenek előtt”.

S még csak egy kitétel e sokat és sokak által vitatott szövegből: „Ürítsük a megismerésnek keserű serlegét, fenéig ki, s valljuk meg, hogy tán nincs ország e földön, hol annyira össze volna zavarva a hazafiságnak magasztos eszméje a hazai nyelvvél.”

„Noha – tanította Szeli István is – Széchenyi Akadémiai Beszéde a reformkori magyar közélet egyik legtöbbet vitatott nyílt kérdését, a nyelvhasználatot helyezi a központba, s bőven kitér a törvényekkel, az országgyűléssel, a közigazgatással összefüggő problémákra is, számára a nyelv mégsem elsőrendűen politikai, hanem lelkiismereti ügy, s etikai meggyőződésének erőteljes megfogalmazása.”

A Széchenyi-nézetek körül kialakult viták annyira megviselték, hogy *Naplójának* utolsó, 1846. szeptember 4-i bejegyzése így hangzik: „Nem volt még ember, ki nagyobb zűrzavart hozott volna ebbe a világba, mint én!” Másnap Döblingbe szállították.

Széchenyi István opusának csak egy kis szegmentumát érintettük e röpké bevezetőben, mert tisztában vagyunk azzal, hogy műveit, gondolatait másképpen fogja föl a közgazdász, másképpen a történész, a politológus, a jogász, a szociológus, s ismét másképp a tudománytörténet, a filozófia, a lélektan vagy éppenséggel a teológia, vagy egyéb más szakterület kutatója. De minden szakterület talál műveiben olyan „cserepeket”, amelyből rekonstruálni lehet Széchenyi István reformkori törekvéseit, s kialakítható nemzeti és gazdasági törekvéseinek vagy szellemi alkatának a képe.

Mindezek után fölvetődhet a kérdés, miért éreztük annak szükségét, hogy most jelentessük meg a Széchenyi-napló szerbiai utazására vonatkozó részletét?

Elvonatkoztatva immáron a nyelvi problémáktól és szélesebb kontextusba helyezve azért is, mert 1830 tavaszán, amikor Széchenyi elhatározza, hogy magánemberként és saját költségén elindul hajóval Konstantinápolyba, már megjelent a *Hitel* kézírata, s meg is kezdődtek a viták nézeti körül. Ez az a kötete, amelyben reformkori törekvéseit fogalmazza meg. Az egyik célkitűzése az Oszmán Birodalommal folytatandó kereskedelem volt. Főleg a bőr és a liszt eladására gondolt, s ennek szállítását kellett megoldania. Még a vasút előtti korban járunk, tehát az egyetlen lehetséges megoldás a vízi út megteremtése.

Igen ám, de a Duna és a Vaskapu sziklái és sodrása megoldhatatlan akadályt jelentettek. Ezért akart személyesen is meggyőződni a körülményekről, s ezért szánta rá magát a nem kevés kockázattal járó útra, hogy meggyőződjön, milyen lépéseket lehet tenni a dunai gőzhajózás feltételeinek megteremtésére, illetve hogyan lehetne szabályozni a Duna vaskapui szakaszát. Útitársként ifjú barátját, a mindössze huszonegy éves Waldstein János grófot választotta, szakértőként a bánági vízrendszer szabályozásában már tapasztalatokkal bíró Beszédes József vízmérnököt.

Az expedíció még négy hajósból, egy szakácsból és három inasból állt. (Legalábbis erről számol be a Pestről Bécsbe küldött rendőri jelentés.)

Miért érdekes Széchenyi számára Szerbia? Mert a drinápolyi–orosz szerződés értelmében Szerbia a törököktől ekkor nyeri el némi belső önkormányzatát, az alakuló Szerb Fejedelemségben lehetőséget lát a vaskapui gond megoldását illetően.

Ne feledjük, Széchenyi ekkor harmincnyolc éves.

Galicig hajóznak Pesttől a Desdemona hajón, onnan pedig átkelve a szoroson görög és francia hajón Konstantinápolyig, azaz Isztambulig, s onnan vissza – lóháton –, Bulgárián keresztül a szerbiai Požarevacig, az akkori szerb fejedelemség konakjáiig, s aztán onnan kocsival Zimonyig, Újvidékig, majd Pestig.

Vujicsics Sztoján aprólékosan elemzi az utazás célját. Idézi Széchenyit, aki ezt írja naplójába: „...én azért az elvért utazom, hogy Pestről a Dunán utazhassam a Fekete-tengerig. Számomra végső, még távoli cél a Bécs és Konstantinápoly közötti gőzhajó-közlekedés létesítése”.

Persze mindez az Al-Dunán, különösen a Kazán-szoroson és a Vaskapun való áthaladás akadályainak a megszüntetése. Ezért látogat el Miloš Obrenović fejedelemhez, s a szerbek számára szinte történelmi horderejű e szeptember végi, október elejei találkozás, mert ekkor már életben az orosz–török szerződés, Szerbia autonómiát kapott, s ez volt valójában Szerbiának az első „nemzetközi” tárgyalása, amellyel Széchenyi Obrenovićot szinte megerősítette fejedelmi méltóságában.

Ne feledjük, a Dunán és Száván át komoly szerb értelmiség volt, Pest-Buda az egyik legjelentősebb szellemi központjuk. Már megalakult a Szerb Matica (1828-ban), itt jelentette meg Jován Vitkovics, Vitkovics Mihály testvéröccse szerkesztésében *A szerb fejedelem és a szerbek történetéről* című könyvet. Az már más lapra tartozik, hogy a fejedelem írástudatlan volt, tehát neki csak fölolvasták a könyvet. Ettől függetlenül Széchenyiben jó benyomást keltett, jó érzékű diplomatának írja le naplójában: „Milos minden körülményesség és nagyképűség nélkül fogadott bennünket. Romlatlan, tiszta, természetes ember – nem tud sem írni, sem olvasni, de felér a mi

legtöbb hivatalnokunkkal. Mindent tud, mindent megjegyvez, tudja magát mérsékelni, ki tudja várni a megfelelő időt, tud alakoskodni, hallgatni.”

S még egy feljegyzés a *Naplóból*: „Ritkán látni embereket, akik annyira előítélet nélküliek, mint a szerbek. Tudják, hogy barbár elnyomás alatt voltak, és állandó háborúik alatt nem gondolhattak másra, mint szabadságukra. S tetszett nekem, hogy mindenben egyszerűek, tetszett értelmes elvük, hogy ott kezdjék, hova más népek már eljutottak.”

A kötet végén faximilében közöljük Boleszni Antal orsovai plébános munkáját, amelynek címe: Széchenyi munkálatai az Al-Dunán tekintettel a dunagőzhalyózás és a Széchenyi út történetére.

Zimonyból Pest felé haladva Széchenyi Újvidéken megismerkedik egy Lehmann János nevű kereskedővel és hajótulajdonossal, akivel levelezésbe kezd. Ezeket a leveleket találja meg Boleszni, amelyekből kiderül, Széchenyi Lehmannban fontos szaktársra talált. Ugyanis ez az újvidéki hajótulajdonos lesz az, aki 1834-ben Agro nevű gőzhajójával áthatol a Vaskapun.

Széchenyi tervei alapján ugyanis, ha kezdetlegesen is, de megkezdődik a víz alatti sziklák puskaporral történő robbantása, s párhuzamosan folyik a Duna bal partján az ún. Széchenyi-út kiépítése. Nem kevesebb mint 120 kilométeres szakasz ez. A munkálatok 1834-ben kezdődtek, és négy év múlva fejeződtek be. Ez egy hat méter széles út volt, amely sokszor a sziklák alatt haladt, de jelentősége abban volt, hogy, ha a gőzhajók a vízállás miatt nem folytathatták útjukat, a rakományt és az utasokat ezen az úton szállították a legközelebb eső alkalmas állomásig.

(Csak zárójelben jegyzem meg: miről is van ma szó az EU-ban, Közép-Európában? A Duna menti összefogásról, a Duna-régió megteremtéséről. Emlékezni fogunk még, hogy csírájában mindez Széchenyi gróftól eredt.)

*

Többnyire irodalmárok vagyunk, s szinte ide kíváncozik, hogyan látta a kortárs költő, Arany János Széchenyit, emlékezetének néhány sorával:

1.

*Egy szó nyilallott a hazán keresztül,
Egy röpke szóban annyi fájdalom;
Éreztük, amint e föld szíve rezdül
És átvonaglik róna, völgy, halom.
Az első hír, midőn a szót kimondta,
Önnön hangjától visszadöbbene;
Az első rémület kétségbe vonta:
Van-é még a magyarnak istene.*

2.

*Emlékezünk: remény ünnepe volt az,
 Mely minket a kétségbe buktatott:
 Gyászáról, halálról, szív-lesújtva szólt az,
 Napján az Úrnak, ki feltámadott.
 Már a természet is, hullván bilincse,
 A hosszú, téli fásult dermedés,
 Készíté új virágit, hogy behintse
 Nagy ünneped, dicső Fölbredés!*

20.

*Duna Tisza... ez mely prüszögve hordja
 Fékét s szabályhoz törni kénytelen:
 Amannak hódol a sziklák csoportja,
 S Trajánusz híre újból megjelen:
 Az ifju szép Pest, ki bizton ölelve
 Nyújt Corvin agg várának hű kezét,
 S az édes honni szót selypíti nyelve –
 Széchényié mindez emlékezet!*

És így tovább huszonöt nyolcsoros versszakon keresztül, hogy az utolsóban még ezt olvashassuk:

25.

*Te sem haltál meg, népem nagy halottja!
 Nem mindenestül rejt a cenki sír:
 Oszlásodat még a család siratja –
 Oh, mert ily sebre hol van balzsamír?...
 Mi fölkelünk: a fájdalom vigasztal:
 Egy nemzet gyásza nemcsak leverő:
 Nép, mely dicsőt, magasztost így magasztal,
 Van élni abban hit, jog és erő!*

A versidézeteiket az Akadémiai Kiadó 1951-es Voinovich Géza által sajtó alá rendezett Arany János összes művei első kötetéből másoltam ki, amelynek a poémára vonatkozó jegyzeteiből is érdekes idézni. Eszerint (bár ezt mindannyian tudjuk) „Széchényi 1860. ápr. 8-án, húsvét napján, kioltotta életét. 10-én az Akadémia ülésén elhatározták, hogy gyászün-

nepet tartanak. Emlékbeszéd írására Eötvös Józsefet kérték fel. »Hogy a nagy férfiú nevét dicsőítő költemény is készíttessék [...] az igazgatótanács 100 arany tiszteletdíjat ajánlott a költőnek, akit az Akadémia bizalma evégett felszólít.« Tudva van a lapokból, hogy az Akadémia osztatlan bizalma Arany Jánost hívta föl »Csengery előre értesíti a határozatról«. A költő azt írja válaszában: »Megkísértem, vedd őszinte ígéretemet, de nem tudom, hogy megbírom-e. Annyival kétesb a süker, hogy e nagy nemzeti gyász nagyobb, mintsem szóval ki volna mondható, s így méltólag meg sem énekelhető: aztán az én múzsácskám – egészséges korában is – visszariadt volna ily magas tárgytól.« Azt ajánlja, szólítsanak fel többeket az Akadémia tagjai közül s a legjobb verset olvassák fel. A hivatalos felkérésre is így felel Toldy Ferencnek: »Én, ki évek óta – és bizony nem önkényes – hallgatásban *sínylek*, most ríjak, és írok egy Széchenyiről, amelyet *róla*, amelyet *tőlem* várnak: valóban ez elnyom, s ha akarnék is, minden sornál, amelyet papírra teszek, előttem áll, semmivel sem hagy megelégednem, zaklat, üldöz, visszariaszt.« Majd így folytatja: »Frázist csinálni nem tudok – vezércikk-félét nem akarnék: inspiráció kellene, de az megjön-e, nagy kérdés.«»

Aztán a vers mégiscsak születőben, mert igaz, csak szeptember 7-én jelzi Csengerynek „...négy-öt versszakkal be lenne végezve”, s szeptember 29-én: „a vers készen van”, majd Tompának: „Alkalmi poéma lett biz az, és nagyon meglátszik rajta a morális kényszerítés, melynek nyomása alatt világrajött. Hanem legalább megtettem, amit rám parancsoltak.”

Az Akadémián az emlékünnepelet 1860. október 13-án tartották. A *Pesti Napló* másnapi tudósítása szerint: „Arany szavait mint Eötvösét, szünni nem akaró éljenzés követé s a költő felé... mindenfelől tódulának öregek és ifjak – ez utóbbiak közt a két Széchenyi –, hogy meghatott szivök köszönetét egy-egy kézzorításban nyilatkoztassák, a távolabb levők karjokat nyújták, kalapjokat, kucsmájokat lengeték feléje.” A költeményt külön lapon kinyomtatták, amelyen a poéma fölött ez állt: „*Széchenyi emlékezete* Arany Jánostól, olvastatott az Akadémia Széchenyi-ünnepélyén, okt. XIII-án. MDCCCLX. Emich Gusztáv akadémiai nyomdász betűivel.”

Elhangzott a XV. Kárpát-medencei Napok keretében a Magyar Kultúra Alapítvány budai székházában, 2010. szeptember 24-én.